Գրական զբաղմունքներու հետ միասին ստանձնած էր նա 1912—1920 խմբագրապետութիւնը "Հանդէս Ամսօրեայի„, զոր ջանաց ու փորձեց ելմտապէս ամուր հիմերու վրայ դնել, սակայն մեծ պատերազմի հետեւանքով ծագած դրամական տագնապին առթիւ հնար չեղաւ յաջողիլ: — Աւա՜ղ որ աւելի ծանր ու փափուկ պաշտօններու կոչուելուն պատճառաւ իր ժամանակները թոյլատու չեն ըլլար անդրագոյն գրուածքներ արտադրելու:

Դկտ. Մատիկեան մինչեւ իր մահը ամբողջ տասնամեայ ժամանակ կարգուած էր տնօրէն վանքի կղերանոցին՝ դասախօսելով անոնց միաժամանակ աստուածաբանական գիտութիւնները: — Իր խոհական բնաւորութիւնը եւ ձեռներէց ոգին գնահատելով Միաբանութեանս ընդհանուր ժողովն՝ երկիցս ընտրած էր զինքը խորհրդական անդամ վարչութեան: Մեծ էր եւ օրինակելի անոր եռանդը Միաբանութեան բարգաւաճմանը հանդէպ:

Յիշատակելի կէտ է եւ այն թէ Հ. Ա. Մատիկեան իբր յարգուած խոստովանահայր՝ տեղւոյս գերման ժողովրդեան էնունէր հոգեւոր զաւակներ ոչ աննշան թուով, ինչպէս նաեւ ընտիր դասակարգ մը բարեկամներու եւ ծանօթներու, որոնց համարումը կը վայելէր: —

Մինչ Մխիթարեան Հաստատութիւնս դեռ շատ ու շատ արդիւնաւոր գործունէութիւն եւ գրական եւ վանքի վարչական ուղղութեամբ կ'ակնկալէր Մատիկեանէ, „Անքննելի գաղտնիքը Նախախնամական այլ կերպ տնօրինուած էր իր մասին:

Ծրագրած ըլլալով Միաբանութեանս վարչութիւնը իր արեւելքի դպրոցներու կարգին եւ Սիւրիոյ մէջ բանալ մասնաճիւղ մը, ատոր հնարաւորութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար Դկտ. Մատիկեան յարմար կը նկատուի եւ կ'առաքուի Բէյրութ ի գլուխ հանելու իրեն յանձնուած գործը: Ամսուան մը միջոցին պաշտօնական իշխանութիւններու հետ բանակցելէ ու զետեղը պատրաստելէ ետքը ապագայ դպրոցին՝ երբ կը վերադառնայ մայրավանքս, դժբախտաբար արդէն վարակուած կ'ըլլայ ժանտատենդէ (typhus), եւ ապա ատոր վրայ բարդուելով մանաւանդ թոքատապ եւս՝ իր թէեւ առողջ ու յաղթանդամ կազմը չի տոկար սոյն կրկին հիւանդութիւններու, որոնք կը խզեն անոր բեղմնաւոր կեանքին թելը 45 տարեկան առոյգ հասակին մէջ 14 Նոյեմբերին՝ հազիւ երեք շաբաթ անցած իր ճանապարհորդութեան դարձէն:

Դկտ. Հ. Ա. Մատիկեանով դառն զոհ մըն է որ կու տայ Մխիթարեան Միաբանութիւնն ընդհանրապէս, իսկ մասնաւորապէս Ուսումնաթերթս կը կորսնցնէ իր մէկ կարող գրչի աշխատակիցը: — Անոր յիշատակը յաւերժացած պիտի մնայ վանքիս ժամանակակից պատմութեանը մէջ:

Խմբագրութիւն "ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ„ի:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԽԴ. ՏԱՐԻ 1930

ԹԻՒ 11, 12 ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

450—850

Որովհետեւ հանգուցեալ Յ. Մարկուարտ «Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութեան[1]» նուիրած իւր գեղեցիկ աշխատութեան մէջ փորձած էր արդէն վերականգնել հայ Բագրատունի տան տոհմածառը 600—850 մութ շրջանի համար, թերեւս կրկին այս նիւթով զբաղիլը նկատուի զուր ժամավաճառութիւն: Պիտի ուզէի եւ ես խնայել ժամանակս, եթէ յընթացս Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան ուսումնասիրութեանս ինձ ընդառաջ ելած ինչ ինչ դժուարութիւններ գտած ըլլային իրենց լուծումը Մարկուարտի յիշեալ աշխատութեան մէջ գոհացուցիչ կերպով:

Մեծ հմտութեամբ եւ մատչելի աղբիւրներու աշալուրջ օգտագործմամբ գծած է Մարկուարտ իւր ճիւղագրութիւնը: Բայց եւ այնպէս մոլորցուցած են զինքը մատենագրական ինչ ինչ տեղիքներ. եւ ինչ ինչ կնճիռներու վրայէն փորձած է անցնիլ սատումով: Մեր ուսումնասիրութիւնը կը պահանջէր աւելի լուսաբանութիւն. եւ կը հարկադրէր խորհիլ երկար՝ գտնելու կապակցութիւն Բագրատունի տան այլ եւ այլ անդամներու մէջ, որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէր պատմութիւնը յանպատրաստից: Նաեւ կարգ մը գրաւոր յիշատակարաններ, ծանօթ հայ հրապարակի վրայ, մնացած են անմատչելի Ուսուցչապետին, զորոնք պէտք էր սակայն շահագործել, Բագրատունի տան անդամներու եւ պատմական դէպքերու յայտնագոյն ցուցագրութեան համար:

Միայն այս տեսակէտներով կը մտնենք նիւթին: Որպէս զի աւելորդ կրկնութիւններէ խոյս տամ, պիտի ջանամ մատենագրական տեղիքներու համար ցոյց տալ Մարկուարտի յիշեալ աշխատութիւնը, ուր ամփոփուած են ծանօթ աղբիւրները (խօսքս Մարկուարտի ծանօթարանութիւններու մասին է, զորոնք պիտի մատնանշեմ §ով): Նաեւ Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան նուիրուած մեր ուսումնասիրութիւնը, ուր ինչ ինչ անձնաւորութեանց մասին արդէն ճառուած է երկարօրէն, նկատի պիտի առնուի պատշաճ տեղերը:

—

Հինգերորդ դարու կէսէն սկսեալ ունինք Բագրատունի տան գրեթէ անընդհատ յաջորդութիւնը:

1. «Տիրոց իշխանն Բագրատունեաց» մին էր այն հայ նախարարներէն, որոնք խոտորեցան զհետ Վասակ Սիւնւոյ (Ղ. Փարպեցի, էջ 67):

2. Սահակ ասպետ, տէր Բագրատունեաց, հանդիսացաւ անուանի Վահանեանց կռիւներու մէջ. 480ին ընտրուեցաւ մարզպան եւ վախճանեցաւ քիչ յետոյ նահատակական մահուամբ Ճարմանայնու կռուին մէջ (Փարպ. 121, 133):

3. «Սպանդիատ Հայոց ասպետ» կը յիշուի Բաբկէն կաթողիկոսի թղթին մէջ 506 կամ 510ին, իբրեւ մին Վաղարշապատի ժողովոյն մասնակից հայ նախարարներէն (Գիրք Թղթոց, էջ 42):

4. Վարազ-Տիրոց. 554ին Դունայ մէջ Խուժիկ-Նեստորականներու դէմ գումարուած աշխարհաժողովին ներկայ էր «Աշոտ ի Վարազ-Տիրոցեան» (Գիրք Թղթոց, էջ 74):

Թէեւ այս չորս իշխաններու հայրանունները յականէ չեն յիշուած, բայց նկատելով ժամանակի անջրպետն եւ համարելով թէ ասպետութեան յաջորդութիւնը որդի ի հօրէ կը

[1] Յ. Մարկուարտ, Բագրատունեաց ծագումը. Ա. Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը. Բ. Վրական Բագրատունեաց ծագումը: Վիեննա 1913. Գերմաներէն բնագրէն թարգմանած Հ. Մ. Հապոզեան: Գերմաներէն բնագիրը իւր սկզբնական ձեւի մէջ լոյս տեսած է Հեղինակին Osteuropäische Streifzüge աշխատութեան մէջ, Leipzig 1903, էջ 391—465:

© National Library of Armenia

ժառանգուէր, կրնանք ենթադրաբար թուել տոհմածառին մէջ անոնց անունները իբրեւ որդի ի հօրէ:

Առանց տարակուսի այս Վարազ–Տիրոցի մասին է խօսքը, երբ կը գրէ Յովհաննէս, թէ «Եկն Վարազ–Տիրոց իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց, որ ի բանաստեղծացն Սպարապետ անուանիւր. մեծ տօնախմբութիւն կատարեաց, առատաձեռն ողորմութեամբ մխիթարէր զաղքատս: Եւ զԲղրուջ ծննդեան գեօղ Սրբոյն (Թաթլոյ) տայր ի վանսն՝ հաստատուն կտակով եւ եդեալ զկտակն ի վերայ տապանի Սրբոյն՝ ասէր. Սուրբ ճգնաւոր, մի թողուր զանարժանս յօգնականութենէ քումէ. եւ զքո հայրենի գեօղն քեզ եմ աւանդեալ, եթէ ոք հակառակ կայցէ՝ դու լեր վրէժխնդիր» (Հայապատում, Բ. § 154: Հմմտ. առ այս եւ Հ. Ս. Կոգեան, Կամսարականները Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 128): Յովհաննէս ունեցած է աչքի առջեւ, ինչպէս կ'երեւայ, Վարազ–Տիրոցի կտակի օրինակը: Իր պատմածը կը վերաբերի 557 կանխող շրջանին, ուստի Վարազ–Տիրոցի այցելութիւն ի վանս Թաթլոյ պատահած է ոչ թէ յետ Ե. դարու (Ալիշան, Այրարատ, էջ 55), այլ Զ. դարու առաջին քառորդին: Բագրեւանդի տէրերն են այս շրջանին Բագրատունիք: Որովհետեւ Յովհաննէս կը գրէր Թ. դարուն, երբ Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց տէրերն էին Բագրատունիները, հաւանօրէն Վարազ–Տիրոցի անուան կից տեսնուած՝ «իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց» յետնագոյն շրջանի ըմբռնման արտայայտութիւն մըն է: Իրաւամբ կասկածելի կը գտնէ Կոգեան (անդ) Զ. դարու համար Բագրատունիներու իշխանութեան տարածումը «Արշարունեաց» վրայ, քանի որ անոր տէրերը մինչեւ Ը. դար Կամսարականները կը ներկայանան պատմութեան մէջ:

5. Ա(ր)շոտ ասպետ, «ի Վարազ–Տիրոցեան», ինչպէս տեսանք, կենդանի էր 554ին եւ ունեցաւ մասնակցութիւն Դունայ ժողովին մէջ: Իր որդիներէն կը յիշուի յանուանէ Պապ:

6. «Պապ Բագրատունի, որդի Աշոտոյ ասպետի» մին էր այն եօթը հայ իշխաններէն, որոնք 601ին Խոսրով Ապրուէզէն յարքունիս կանչուեցան ի Տիզբոն. «իսկ նա խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա, եւ երեւելի չքեղութեամբ մեծացոյց պատուովք. եւ զմեծամեծ իշխանսն հրամայէ պահել ի դրան արքունի, կարգել նոցա ռոճիկս յարքունուստ՝ տալ ի տունս իւրաքանչիւր. եւ կոչել յամենայն աւուր յընթրիս արքունի» (Սեբ. 56):

Պատմագիրը կը պատմէ քիչ յետոյ թէ իշխաններէս վեցը վախճանեցան կամ սպանուեցան. բայց կը լռէ Պապ Բագրատունւոյ մասին: Հաւանական է կարծել թէ Պապ մնաց իւր զօրքին հետ Խոսրովի արքունիքը: Իր զօրքին մէջ կը գտնուէր հաւանօրէն՝

7. Սմբատ Բագրատունի, որ «ի ժամանակին յայնմիկ» հաճոյանայր յաչս Խոսրովու արքային եւ տայր ի նա զմարզպանութիւն երկրին Վրկանայ» (Սեբ. 59):

Սմբատիս հայրանունը չէ յիշած Սեբէոս, բայց կ'երեւայ թէ Պապի որդին էր: Կարող է համարուիլ նաեւ Աշոտի կրտսեր որդին, նկատելով որ իր անդրանիկը՝ Վարազ–Տիրոց կնքուած է, ուստի յանուն պապին, ըստ ընկալեալ սովորութեան:

Մարկուարտ (§ 1) այս Սմբատը նոյնացուցած է 590ին Կայսեր ծառայութեան մէջ գտնուող Մանուէլ Բագրատունւոյ որդի Սմբատի հետ, որ ժամանակ մը ապստամբեցաւ Կայսեր դէմ եւ ապա հաշտուեցաւ, կալանաւորուեցաւ, մահուան դատապարտուեցաւ եւ ի վերջոյ ներման արժանանալով աքսորուեցաւ Ափրիկէ (Սեբ. 53—55): Բայց որովհետեւ Սեբէոս անոր աքսորէն վերադարձի եւ Խոսրովու ծառայութեան մէջ մտնելու մասին որ եւ իցէ ակնարկութիւն չ'ըներ, նոյնացումս ճիշդ չ'երեւար ինձ:

Սմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարզպանը, յորջորջուած՝ Խոսրով–Շնում, վախճանեցաւ 617/18ին ի Տիզբոն. եւ թաղուեցաւ Կոգովիտի Դարիւնքի մէջ, ուր էր Բագրատունիներու տոհմական դամբարանը (հմմտ. Մ. § 1 եւ իմ Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց, էջ 157—164):

8. Իր որդին Վարազ–Տիրոց կը կարգուի Կաւատ Բ.էն Հայաստանի Մարզպան (628°). յետոյ կը փախչի Բիւզանդական հող, նախ ի Տարօն եւ ապա ի Կ. Պոլիս: 635ին կը մեղադրուի իբրեւ մեղսակից Հերակլի կեանքի դէմ լարուած դաւադրութեան մէջ եւ կ'աքսորուի Ափրիկէ: Հերակլի մահուընէն ետքը (641/42) կը վերադառնայ Կ. Պոլիս. կը հաստատուի նախկին իշխանութեան մէջ: 645—

646ին կը փախչի Տայք. կ'անուանուի Կիւրապաղատ եւ Իշխան Հայոց. կը վախճանի քիչ յետոյ եւ կը թաղուի Դարիւնքի մէջ (= Մ. § 3):

9. Իր «որդիներէն» (Սեբ. 102) կը յիշուի յանուանէ միայն Սմբատ ասպետ, որ կը գործէ կայսեր ծառայութեան մէջ ի Կ. Պոլիս (= Մ. § 6):

10. Վարազ–Սահակ կը յիշուի Սեբ. 117 իբրեւ հայր Սմբատ Բագրատունւոյ (Թ. 11): Հաւանօրէն սա է «եղբայրն» Վարազտիրոցի (Սեբ. 98). ուստի որդին Սմբատի Խոսրով–Շնումն կոչեցելոյ (= Մ. § 4):

11. Սմբատ. 643ին, երբ Արաբները պաշարեցին Արծափք բերդը, բերդականները մերձակայ Դարիւնք բերդը՝ Վարազ–Սահակ ղրկեցին, որպէս զի օգնութեան հասնի (Սեբ. կայ որդւոյն՝ Սմբատ Բագրատունւոյն մարդ 117): Կը պատմէ նաեւ Ղեւոնդ, թէ Կոստանդին կայսր Թ. Ռշտունւոյ տեղը իշխան կարգեց «զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բագրատունւոյ». դարձեալ թէ Մուաւիա 661ին Գրիգոր Մամիկոնեանի հետ նաեւ «Սմբատ ի Բագրատունի տանէ» պատանդ առաւ Հայաստանէն, բայց յաջորդ տարին (662/663ին) Գրիգորին հետ, հաւանօրէն նաեւ զՍմբատ արձակեց Հայաստան (= Մ. § 5): Մարկուարտ կը դժուարի այս Սմբատը նոյնացնել Վարազ–Սահակի համանուն որդւոյն հետ:

Այս միջոցին (657—662) Համազասպ, Դաւիթ Մամիկոնեանի որդին Հայաստանի իշխան կը կարգուի Մուաւիա Ա.էն: Իր մահուընէն ետքը Մուաւիա «զպատիւ իշխանութեանս Հայոց» կը փոխանցէր անոր եղբօր Գրիգորի, որ ճոխացած նոր իշխանութեամբս կը վերադառնար պատանդութենէն (662/663—685): Գրիգոր ինկաւ 685ին Խազարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ: Դէպքս կը յիշատակէ նաեւ Անանուն ժամանակագրութիւնը[2]. «Յուստինիանոս որդի երկուս[3]: Ի սորա Կոստանդնի, ամս առաջին ամին ելին հիւսիսային ազգն որ բորդ տիրեցին Հագիրք, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, յամսեանն Սահմի. որ ար տասն էր ամսոյն, ի ՃԼԴ թուականին Հայոց» (685, Յունիս 16):

[2] Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագիր յովհ— նեալ յէ. դարու, Վենետիկ 1904, էջ 80:
[3] Յուստինիանոս Բ. 685—695, միւսանգամ՝ 705—711:

12. Աշոտ Ա. պատրիկ: Գրիգոր Մամիկոնեանի վախճանելէն յետոյ (685, Յունիս 16) կը յաջորդէ «Աշոտ պատրիկ, այր երեւելի եւ նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տոհմէ Բագրատունեաց» (Ղեւ. 16—18): Դժբախտաբար պատմիչը յանուանէ չի յիշեր Աշոտի հայրը, որ ըստ Մարկուարտի է Սմբատ (Թ. 11): Ղեւոնդ կը դրուատէ գինքը իբրեւ «ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն եւ յամենայն վարս երկրայինս զգաստ եւ առաքինասէր, եւ ազնուական քան զամենեսեան եւ ծանօթ երկիւղին Աստուծոյ, եւ հոգարարձու ամենայն բարեգործութեան, փոյթ յուսումնասիրութեան» էր: Կը կառուցանէ «յիւրում ոստանին» եկեղեցի Դարիւնքի մէջ, «ի հրամանէ մը: Դաւիթ Փիլիսոփայ, որ «ի Անաստասու Հայոց կաթողիկոսի» (661—667) գրած է հաւատքի վրայ ճառ մը, նաեւ «ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրկի», որ կը հարցնէր թէ «զինչ որ երկուսն ասեն բնութիւնս յետ միանալոյ բանին ի մարմնին», յօրինած է բացատրական գրուածք մը (հրտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Արարատ, 1906, էջ 270—272): «Ի չորրորդ ամի իշխանութեան» իւրոյ Գողթան կողմերը արաբական ասպատակութիւն մը եւ մղած ժամանակ կ'իյնայ կռուի մէջ (688): Մ. § 7:

Իշխանութիւնը կ'անցնի Ներսեհ Կամսարականի, որ կ'իշխէ երեք տարի միայն[4] (689—691):

13. Վարազ–Տիրոց. կը յիշուի Ղեւոնդէն (էջ 19) առանց հայրանունի հետեւեալ պարագային. Ափսիմերոս կայսր (698—705) «հրամայէր ունել զՍմբատ որդի Վարազ–Տիրոցի, որպէս թէ քինախնդիր եղեալ՝ զոր կրճատեաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մահուան հօրն իւրոյ Վարազ–Տիրոցի, զոր սպանին Հոռոմք»: Վարազ–Տիրոց էր հաւանօրէն որդին Սմբատայ (Թ. 11) որդւոյն Վարազ–Սահակայ, ուստի եղբայրն Աշոտ պատրիկի: Մարկուարտ, էջ 14, ծ. 2. կ'ենթադրէ թէ Վարազ–Տիրոց Յունաց ձեռքը իբրեւ պատանդ կը գտնուէր, երբ Սմբատ անոնց կողմն էր. այս պատճառաւ ալ յետոյ երբ Սմբատ Արաբացիներու կողմը անցաւ՝ ի վրէժ սպանուեցաւ:

14. Սմբատ որդին Վարազ–Տիրոցի, անցաւ իշխանութեան գլուխը Ներսեհ Կամսարականի

[4] Հմմտ. Հ. Ս. Կոգեան, Կամսարականները, էջ 146—154:

© National Library of Armenia

րականէն ետքը՝ 691/92—712/13: Սմբատի մէկ ոտքը արաբական գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայաստանի մէջ էր եւ միւսը՝ Բիւզանդական հողի վրայ: 704ին կայսրը «տայր բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան» (Ղեւ. 26): 706ին հայ նախարարներու մէկ մասին հետ անցաւ բիւզանդական հող, եւ 6 տարի բնակեցաւ ի Կողբիս: Հաւանօրէն հոս տեղի ունեցաւ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ վիճաբանութիւնն «ընդ Սմբատայ ասպետի Հայոց երկարնակի», զոր կը յիշատակեն Մ. Կաղանկատուացի (էջ 256) եւ Ստեփ. Օրպէլեան (էջ 97): Ուղիղ չերեւար Կաղանկատուացւոյ տեղեկութիւնն (էջ 258) թէ «Սմբատ Հայոց իշխանն» վախճանեցաւ ՃՀԵ թուին (726): Աստղիկ Սմբատի իշխանութեան տարիները կը թուէ 20, ուստի 692—712/713: Այլ մանրամասնութիւններ տե՛ս Մ. § 8: Սմբատ կը յիշուի Դաւիթ Դունեցւոյ վկայաբանութեան մէջ. վկայագրին տողերն են. «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի (677—703) եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիկք տիրեալ ունէին զաշխարհս Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Աբդլայ անուն, դառն եւ չարաբարոյ, որ միշտ հեղմամբ արեան անմեղաց զուարճանայր, յագզմանէ չարին: Ցայնմ ժամանակի ըմբռնեալ լինէր երանելին Դաւիթ ի ձեռն անօրինին Աբդլայի»... կը նահատակուի խաչի վրայ գեղարդով ի Դուին: «Եւ կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի Դաւիթ, որ օր քսան եւ երեք էր արեգ ամսոյ յաւուր երկշաբաթու, ի վեցերորդ ժամու»: «Եւ յետ այնորիկ փութով ի տեղին հասանէին՝ Սարգսակ Ամատունեաց եպիսկոպոսն քահանայիւք եւ ուխտիւ եկեղեցւոյ, եւ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց, եւ Արտաւազդ նորին եղբայր, բազում պատօք, եւ իջուցեալ ի փայտէն՝ տարան ի Ս. Գրիգոր գնչխարս երանելւոյն Դաւթի վկային Քրիստոսի. եւ եդին ի յարկս Ս. Ցիտոփրուգոփ... եւ զգեղարդն, որով խոցեցաւ, ընդ քսան դահեկանի յինքն հայցեաց Մուշեղ սպարապետն, որդի Մամիկոնենի եւ մարզպետի, զի խաչ ձեւացուցեալ պատուեսցի, յիշատակ ազգաց յազգս տոհմի իւրոյ» (Հայապատում, Բ. § 196):

Դաւիթ Դունեցւոյ վկայութեան տարին ճշդիւ չէ նշանակուած վկայաբանութեան մէջ: Արեգ ամսոյ 23, Բշ. կրնար պատահիլ միայն 696, Յունուար 24ին եւ կամ 703, Յունուար 22ին: Վերջինս աւելի համապատասխան կ'երեւայ ժամանակագրութեան: Աբդլա իշխանին իշխանութեան առաջին տարին ճշդիւ կը նշանակէ Ղեւոնդ (23) երբ կը գրէ. «Իբրեւ գնաց Մահմէտ զօրավարն յԱսորիս, եթող յաշխարհիս Հայոց իշխան փոխանակ իւր յիւմայելացւոցն (Աբդլահ անուն)[5]»:

Մահմետ առաջին անգամ Հայաստան եկաւ Աբդլ-Մելիքի ԺԳ.[6] տարին (Ղեւ. 19), այն է 697. երկու տարի յետոյ կը կոտորէ Ս. Գրիգորի բնակիչները (Ղեւ. 20), այսինքն՝ 699: Եւ ապա «կատարեալ զայս ամենայն չարիս գնայ անդէն... յԱսորեստան», ուստի իբր 700/701ին: Այս տարին է Աբդլայի իշխանութեան առաջին տարին: Այս միջոցին կ'իյնայ Դաւիթ Դունեցւոյ վկայութիւնը: Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցի դեռ կենդանի էր ըստ վկայագրին եւ Սմբատ իշխան Հայաստան. ուստի Վարդանակերտի կռիւն չէր պատահած դեռ եւ Սահակ Ձորափորեցի չէր իջած Խառան: Վարդանակերտի կռիւը տեղի ունեցաւ 703/704 ձմեռը, Աբդլմելիքի ԺԸ. տարին (703 Ապր.—704 Ապր.) ուստի Դաւթի վկայութենէն ճիշդ տարի մը ետքը: Մահմետի երկրորդ գալուստն Աբդլմելիքի ԺԸ. տարւոյն (Ղեւ. 31) պէտք է ըստ այսմ համարիլ 704 գարնան. նոյն գարնան վախճանեցաւ նաեւ Սահակ Կաթողիկոս ի Խառան: Մարկուարտի յիշած թուականները (էջ 17) պէտք է ուղղել այս հաշուով:

15. Աշոտ եղբայր Սմբատայ: Ղեւոնդ (23) կը յիշէ զինքը անգամ մը. «կոչէր (Սմբատ Կիւրապաղատ) առ ինքն (703)... եւ զեղբայր իւր Աշոտ»: Այսու Աշոտ պիտի նկատուի Սմբատի հետ Վարազ-Տիրոցի որդին:

Ղեւոնդի այն տեղին, ուր «Սմբատի որդիք» կը յիշուին, Մարկուարտ (էջ 25) Կիւրապաղատի զաւակներու մասին կ'իմանայ, բայց Ղեւոնդի խօսքերը յայտնապէս Մամիկոնեան երկու եղբայրները՝ Դաւիթ եւ Գրիգոր կ'ակնարկեն: Տես այս մասին Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 264, ծան. 19):

[5] Ղեւոնդ թէեւ յանուանէ չի յիշեր իշխանը, բայց անունը գիտեն թէ վկայաբանութիւնս եւ թէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի (էջ 94, տպ. Տփղիս) եւ Վարդան (էջ 71):

[6] Ղեւոնդի «ԺԶ» տարին այսպէս կ'առաջարկէ կարդալ Մարկուարտ, էջ 17, Ղեւոնդը Ղեւոնդով ուղղելով:

16. Սմբատ, Վասակ եւ Բագարատ որդիք Աշոտոյ պատրկի: Աշոտ պատրկի († 688) այս որդւոց անունները Ղեւոնդ բացայայտ չի յիշատակեր, բայց պատմութեան ընթացքը կը ստիպէ այսպէս համախմբել: Կը պատմէ Ղեւոնդ (էջ 23) թէ Աբդլահ, Մահմետ ոստիկանի տեղակալն ի Դուին, կը խորհի բնաջնջել հայ նախարարները (703). «եւ անդէն վաղվաղակի յայտնեցաւ նենգութիւն նորա Սմբատայ (Կիւրապաղատի), որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, եւ այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց»: Այնուհետեւ «կոչէր (Սմբատ Կիւրապաղատ) առ ինքն՝ գհամազունս իւր զազատախումբ բանակին՝ զՍ մ բ ա տ զորդի Աշոտոյ իշխանի (պատրկի), եւ զՎարդ որդի Թէոդորոսի իշխանի (Մարզպետական կողման), եւ զեղբայր իւր (Սմբատ Կիւրապաղատի) զԱշոտ, (այսինքն Սմբատ Կիւրապաղատ) Աշոտեան եւ զայլ նախարարսն» (էջ 23): Աշոտեան Սմբատի համար կ'ըսուի քիչ յետոյ (էջ 27). «այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ իշխան կողմանն Վասպուրականի, որ էր որդի Աշոտի իշխանի»:

Վասակի անունը կը յիշէ Ղեւոնդ, էջ 112. «կոչէ (Մրուան) առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունւոյ». թէեւ Վասակի հայրը յականէ չի յիշուիր, բայց ենթադրել կու տայ թէ Վասակ եւս Աշոտ պատրկի որդին է, որ իւր անդրահօր անուամբ յորջորջած է իւր անդրանիկը:

Կը գրէ դարձեալ Ղեւոնդ (128). Եկին ոստիկան «կացուցանէր (իբր 752/753) ի վերայ աշխարհիս զիշխանն Աշոտոյ (որդի Բագարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոյ (որդւոյ Վասակայ), որ էր որդի հօրեղբօր նորա», այսինքն Վասակ եւ Բագարատ եղբայրներ էին:

Այս ազգակցական ակնարկութիւնը կու տայ մեզի կուռան Բագրատունեաց ծառը երկճիւղելու այսպէս.

Աշոտ պատրիկ († 688)

Վասակ — Սմբատ իշխան Վասպուրականի — Բագարատ

Աշոտ Բ. պատրիկ — Սահակ իշխան

Սմբատ Բագրատունւոյ գիծը կ'երեւայ թէ մարած է:

Սմբատ Կիւրապաղատի մահուընէն (713) ետքը իշխանութեան յաջորդութեան մէջ ընդհատում մը կայ մինչեւ 732: Այս թուին երբ Մռուան ոստիկանը Հայոց իշխան կարգեց զԱշոտ, յայնժամ «իմացեալ որդւոցն Սմբատայ զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ եւ զօրավարին Մրուանայ՝ եւ յոյժ խեռութեամբ կէին ընդ նմա» (Ղեւ. 112): Ինչպէս ճշդիւ իմացած է Պատկանեան (տես ծան. 42, էջ 191) այս Սմբատը Մամիկոնեան էր եւ իր որդիքն են Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեան եղբայրները: Ղեւոնդ լռած է պատմել մանրամասնութիւններ Բագրատունիներուն առանձնայատուկ Սմբատ անունս կրող Մամիկոնեանի մասին[7]: Բայց որովհետեւ անոր որդիք տժգոհած են Աշոտի ընտրութեան առթիւ, կարելի է մտածել թէ իրենք իրենց հօր Սմբատի ճոխութեամբ իշխանութեան յաջորդութիւնը իրենց տոհմին իրաւունքը կը համարէին: Ուստի անհաւանական չէ կարծել թէ Սմբատ Կիւրապաղատի մահէն ետքը իշխանութիւնը յանձնուած ըլլայ Սմբատ Մամիկոնեանի, հաւանօրէն Մուշեղ սպարապետի որդւոյն: Նաեւ քաղաքական պարագաները հաւանական կ'երեւցնեն այս ենթադրութիւնը: Սմբատ Կիւրապաղատ իւր անհաստատ՝ մերթ Արաբացւոց եւ մերթ Յունաց միտող քաղաքականութեամբ չէր արժանացած Ամիրապետին վստահութեան. նաեւ իր որդին Աշոտ մասնակցած էր 703/704 Վարդանակերտի կռուին, ուր Արաբացիները մեծ պարտութիւն կրեցին: Հետեւաբար Կիւրապաղատի մահուընէն ետքը չէր կրնար իր տունը յուսալ թէ պիտի յանձնուի իրեն Ամիրապետէն Հայոց իշխանութիւնը կամ տանուտէրութիւնը: Բայց Մուշեղ Մամիկոնեան, որ 703ին սպարապետ էր եւ որդի «մարզպանի», կարող էր վստահութիւն ներշնչած ըլլալ Ամիրապետին ի նպաստ իւր տոհմին հաւատարմութեան, եւ այսպէս Սմբատի մահէն յետոյ իշխանութիւնը ձգած Մամիկոնեաններուն, յատկապէս իւր որդւոյն Սմբատի: Մարկուարտ (էջ 27) միայն «Սմբատ» անունէն չփոթելով կ'ենթադրէ Կիւրապաղատի «որդիներ», առանց միտ դնելու Ղեւոնդին սոէպ սոէպ չեչտած խօսքերուն, երբ նա Աշոտի հակառակորդները

[7] Անշուշտ ոչ առանց նպատակի: Սմբատի որդիներու դաւաճանութիւնը Աշոտ Բ.ի անձի դէմ կրնար պատճառ եղած ըլլալ լռելու այդ բարեպաշտ որդիներու հօր բարեմասնութեանց մասին:

© National Library of Armenia

Մամիկոնեան Սմբատի որդիները կը ներկայացնէ (էջ 112, 118, 120)։ Թերեւս Յովհաննէս Դրասխանակերտցի իւր աղբիւրին մէջ այս Սմբատը կարդացած եւ Կիւրապաղատի հետ շփոթած է, երբ Բագրատունիներու ճիւղագրութիւնը հետեւեալ գծով կը ըղխեցնէ· Վարազ–Տիրոց, Սմբատ որդի Նորա, Սմբատ (Կիրապաղատ) որդի Սմբատայ, զոր Արդլահ Սահակ կաթողիկոսի հետ շղթայակապ Դամասկոս կը ղրկէ · «եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զՍմբատ որդի Սմբատայ» (էջ 94)։ Մարկուարտ ուղիղ նկատած է տեղեկութեանս անճշդութիւնը (էջ 27)։ Միայն իշխանութեան յաջորդութեան մէջ երկու Սմբատներու յիշատակութիւնը կրնար այսպիսի շփոթութեան առիթ ընծայած ըլլալ։

17. Աշոտ Բ. պատրիկ որդի Վասակայ։ 732ին, երբ Մռուան Հայաստանի ոստիկան նշանակուեցաւ եւ հասաւ Դուին, «կոչէ առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունեաց եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրիկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հեշմայ, եւ բազում պատուով պահէր զնա» (Ղեւ. 112)։ Այս ընտրութիւնը տժգոհ թողուց Մամիկոնեան երկու եղբայրները՝ Դաւիթ եւ Գրիգոր, Սմբատի որդիները։ Դաւիթ կը սպանուի Աշոտի սադրանօք. իսկ պատրիկը զոհ կ'երթայ Գրիգորի վրէժխնդրութեան. 748ին կը խաւարեցնէ Գրիգոր Աշոտի երկու աչքերը։ Աշոտ կը վախճանի 761ին եւ կը թաղուի ի Դարիւնք (Մ. § 9. հմմտ. եւ Հանդ. Ամս. 1930, էջ 264—265)։

Հաւանօրէն այս Աշոտի մասին է Յովսէփայի տողերս. «Եւ յետ ժամանակաց Աշոտ Բագրատունի գայ ի վանքն (ի վանս Գետկոյ, ՚ի երկրին Արշարունեաց), տօնախմբէ զյիշատակ Սրբոյն (Թաթլոյ). եւ զհիւրանոցն շինել հրամայէ, եւ անուանէ զնա Այգի, եւ հաստատուն գրով տայ ի վանքն...» (Հայապատում, Բ. § 154)։

Աշոտի որդիներէն կը յիշուին Սմբատ եւ Վասակ։

Աշոտի կուրանալէն ետքը իշխանութիւնը կ'անցնի Մամիկոնեաններուն, նախ Գրիգորի եւ ապա անոր եղբօր Մուշեղի «սակաւ ինչ ժամանակս» (Ղեւ. 124)։

18. Սահակ որդի Բագարատայ։ Իբր 753ին Եզիտ ոստիկան «կացուցանէր ի վերայ աշխարհիս զՍահակ որդի Բագարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոյ, որ էր որդի հօրեղբօր նորա» (Ղեւ. 128)։ Իր որդիներէն ծանօթ են Աշոտ եւ Բագարատ։

19. Սմբատ որդի Աշոտոյ։ 773ին, երբ Մամիկոնեանները ապստամբեցան արաբական իշխանութեան դէմ, «գրգռեցուցանէին զմեծ սպարապետն Սմբատ որդի Աշոտոյ (Թ. 17)՝ հաւանել այնմ խորհրդի» (Ղեւ. 142)։ Սմբատ ակամայ տուաւ իւր հաւանութիւնը, որովհետեւ փեսայ էր Մամիկոնեաններու։ Իր բանակը կը գործէր Կարնոյ առաջ. բայց Արճէշի առջեւ հայ բանակի պարտութիւնը ստիպեց զինքը թողուլ Կարնոյ պաշարումը եւ ապահով տեղ մը ամրանալ։ Բագրեւանդի Արձնի գիւղի առջեւ բախեցաւ թշնամւոյն հետ. ինկան պատերազմի դաշտի վրայ «ի տանէն Բագրատունեաց սպարապետն Սմբատ, եւ Սահակ՝ բարձակից եւ նիզակակից նորին... եւ Սամուէլ տէր Մամիկոնէից, որ էր... անէր Սպարապետին մեծի» (Ղեւ. 151), «ի հրոտից ի ԺԴ. յաւուր երկուշաբաթւոջ», այս ինքն 775 Ապրիլ 24, Բշ.[8]։

Սմբատ թողուց երկու որդի՝ Աշոտ եւ Շապուհ։

20. «Վասակ որդի Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ սպարապետի» (Ղեւ. 144, 146) նոյնպէս մասնակցած էր 774ի ապստամբութեան եւ կը տեսնուի իր անձը Արճէշի ճակատամարտին մէջ (775 Ապրիլ 24էն քիչ յառաջ), ուր պարտուեցան Հայք։ Կ'երեւայ թէ Վասակ կռուէն յետոյ փախաւ Վրաստան, խոյս տալով յաղթականին վրէժխնդրութեան առջեւ. եւ հոն՝ Կղարջք–Տայք, հիմնեց Արդանուջի իշխանութիւնը։ Վարդան պատմիչ (էջ 79) իր տոհմածառը այսպէս կը գծէ. «Եւ տայր իշխանն Իսմայէլի Աշոտի՝ որդւոյ Ատրներսեհի, որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. եւ կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիւրապաղատութեան։ ... Բայց Կիւրապաղատն Աշոտ

[8] Հրոտից ԺԴ. կը համապատասխանէր 775ին Ապրիլ 25, Դշ. ուստի պէտք է ԺԴ կարդալ ԺԳ, ստանալու համար Երկուշաբթի։ Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, 525 կը նախընտրէ 25 Ապրիլ 775, առանց միտ դնելու որ այս դէպքին Բշ. պէտք է ուղղել Դշ.։ Մարկուարտ ապստամբութեան տարին եւ Արճէշի եւ Արձնիի կռիւները կը համարի տեղի ունեցած 771 եւ 772 տարիներուն (էջ 29. հմմտ. եւ Südarmenien, էջ 73*—76* ծան.։

տիրեաց ի Կղարջաց մինչեւ ի Տփղիս լեռ-
նակողմամբքն հանդերձ»։ Այս Աշոտէն սե-
րեցան Արդանուջի իշխանութեան պայա-
զատները. հմմտ. Մարկուարտ, էջ 101—
150)։

21. Բագարատ սպարապետ։ Այսպէս
առանց հայրանուան կը յիշէ զինքը Ղեւոնդ
ի թիւս այն հայ նախարարներու, որոնք իշ-
խան Տաճատ Անձեւացւոյ հետ մասնակցե-
ցան Օթման ոստիկանի արշաւանքին հիւսի-
սային ազգերու դէմ եւ խորշակահար եղան
Դերբենդի առջեւ 786ին (Ղեւ. 161)։ Անունս
Բագարատ ենթադրել կու տայ թէ սպարա-
պետս Բագարատեան ճիւղին կը վերաբերի.
հաւանօրէն Սահակ իշխանի որդին էր, եղ-
բայրն Աշոտի։

22. Ղեւոնդի յիշած Բագրատունի «Սա-
հակն՝ բարձակիցն եւ նիզակակիցն» Սմբատ
սպարապետին, որ 775, Ապրիլ 24ին ինկաւ
Արձնիի ճակատամարտին մէջ, հայրանուամբ
ծանօթ չէ. թերեւս ըլլայ Բագարատի որ-
դին։

23. Աշոտ որդի իշխանին Սահակայ։ Սա
«ոչ միաբանեաց ի գործ վնասակար աղէտին»
(Ղեւ. 142), այսինքն 774ի ապստամբու-
թեան եւ յետագայ կռիւներուն։ Ինքը կը
տեսնուի ապստամբութեան օրերուն Խլաթի
մէջ, ուր էր հրամանատարն Ամր արաբական
բանակին գլուխը։ Ուստի Աշոտ իւր չեզո-
քութիւնը պահպանեց ապստամբած գաւառ-
ներէն դուրս, հաւանօրէն Խլաթի եւ Անձեւա-
ցեաց երկրի կողմերը։ Ապստամբութեան
ընկճելէն ետքը հաւանական է կարծել թէ
Արաբներէն Հայաստանի իշխան կարգուեցաւ
Աշոտ. իսկ սպարապետութիւնը յանձնուե-
ցաւ (անոր եղբօ՞ր) Բագարատի։ Այս դէպ-
քին Աշոտի իշխանութեան տարիները երկա-
րեցան մինչեւ 804։

Տաճատ Անձեւացի կարճ ժամանակ միայն
կրցաւ վարել Ամիրապետէն իրեն յանձնուած
իշխանութիւնը (783—785)։

Որովհետեւ 775էն մինչեւ 804 չի յիշուիր
յանուանէ Հայաստանի իշխան, մեր այս են-
թադրութիւնը կը գտնէ հաւանականութիւն։
Վարդանի հետեւեալ տողերը ի նպաստ կը
հնչեն այս ենթադրութեան. «Յաւուրսն յայ-
նոսիկ դայր եպիսկոպոս մի Եպիկուռա առ
Աշոտ եւ ջանայր դարձուցանել զնա... Յետ
այնորիկ վախճանի Աշոտ ի մահիճս եւ առնու
զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի.

եւ ապա մարտուցեալ ընդ չորից հազարաց
հինգ հարիւր արամբ՝ պսակի ի Քրիստոս
յիմայելականացն։ Եւ եղբարք նորա Դաւիթ
եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ առեալ
զմայրն իւրեանց չոգան ի Նփրկերտ առ Խա-
լաֆն ամիրայ՝ սիրով ընկալեալք ի նմանէ»
(էջ 78)։

Ապիկուռայի շուրջը յուզուած խնդիր-
ները տեղի ունեցան 810ին, ուղղակի Սմբա-
տեան Աշոտի հետ, ուստի Սահակեան Աշոտի
հետ անմիջական կապ չունին։ Այս կէտի մէջ
Վարդան աչքի առաջ ունեցած է տարբեր
աղբիւր։ Իսկ յաջորդ մանրամասնութեանց
համար իրեն տեղեկութիւններ հայթայթած
կ'երեւայ Շապուհ պատմագիր։ Կրկին աղ-
բիւրներու մէջ յիշատակուած Աշոտները
Վարդան նոյնացուցած է։ Զեմ կրնար հա-
մակարծիք ըլլալ Մարկուարտին (էջ 65),
որ Վարդանի հաղորդած այս կարեւոր ման-
րամասնութիւնները անվաւերական աղբիւրէ
քաղուած կը համարի։ Որովհետեւ այսպէս
արհամարհուած են Վարդանի այս տողերը,
ստեղծուած է Մարկուարտի քով թոհ եւ
եւ բոհ մը նկատմամբ Աշոտ Սմբատեանի
որդիներու, որ միայն խնդիրը կը մթագնէ
եւ նոր բարդութիւններ կը յառաջացնէ, ա-
ռանց նպաստելու որ եւ է կերպով պատմու-
թեան լուսաւորութեան։

Վարդանի աղբիւրը Սահակեան Աշոտն
նկատի ունեցած է հոս. եւ անո՛ր որդւոց
անունները թուած. եւ արդէն Բագարատ եւ
Սահակ անունները ցոյց կու տան, որ խօսքը
Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղի մա-
սին միայն կրնայ ըլլալ։

24. Սմբատ, Դաւիթ, Բագարատ, Սա-
հակ, Մուշեղ, Հռիփսիմէ, Ա. Ա. որդիք եւ
դստերք Աշոտ Սահակեանի։ Վարդանի վերը
յառաջ բերուած տեղեկութիւններու համա-
ձայն Աշոտի մահուընէն († 804) ետքը իշ-
խանութեան գլուխը անցաւ իւր որդին
Սմբատ, որ հազիւ տարի մը վայելած իշ-
խանութեան մէջ վախճանեցաւ պատերազմի
դաշտի վրայ խիզախ կռուի մը մէջ՝ «մար-
տուցեալ ընդ չորից հազարաց հինգ հարիւր
արամբ»․ ուստի իր իշխանութեան մէկ տա-
րին պէտք է հաշուել 804—805։

Պայազատութիւնը անցաւ Բագրատունի
երկրորդ՝ Վասակեան ճիւղին, Աշոտի,
Սմբատ սպարապետի († 775) որդւոյն։
Սմբատ իշխանի եղբարք իրենց մօրը հետ

© National Library of Armenia

իջան Նփրկերտ (Ամիդ) տեսակցելու «Խալաֆ ամիրային» հետ կամ լաւ եւս խնդրելու անոր շնորհը. այս շրջանին ամիրապետութեան գահի վրայ կը բազմէր Հարուն էր Ռաշիդ (786—809)։ Որովհետեւ ամիրայէն սիրով ընդունուեցան, պէտք է ըսել թէ ընդունայն չեղաւ իրենց խնդիրը։ Յետագայ շրջանի պատմութենէն կը տեսնուի թէ Աշոտի որդիք ձեռք բերին Վասպուրական-Տարօն-Կորճայք (Անձաւացիք) գիծը։

25· Դաւիթ կը ներկայանայ խնամակալ Վասպուրականի (Մ· § 17, տե՛ս վերը՝ էջ 391)։

26· Բագարատ, տէր Տարօնի, իշխան իշխանաց Հայոց (Մ· § 19· հմմտ· վերը, էջ 392։

Իր երեք որդիները կը բռնուին Տարօնի մէջ (Ասողիկ 107)· յանուանէ կը յիշուին՝ Աշոտ Կիւրապաղատ, իշխան Հայոց (Թովմ· Արծր· 218) կամ Կիւրապաղատ Տարօնոյ (անդ, 220, 222) եւ Դաւիթ (Մ· § 23, 24)։

27· Սահակ ստացաւ Կորդիք-Տմորիքը (Անձաւացեաց երկիրը) (Մ· § 18· տե՛ս էջ 393 եւ շար·)։

28· Մուշեղի մասին կը լռէ պատմութիւնը։ Թերեւս ինքն ըլլայ Մոկաց իշխեցողը (Մ· § 26)։

Իսկ դուստրք՝ Հռիփսիմէ Վասպուրականի տիկինն էր, կինը Համզա-Համազասպի (հմմտ· վերը 389)։

Ա· Ա· տիկինն Բագինչոյ, կինն Մուսայի որդւոյ Զուրարի, տեառն Արզնոյ (տե՛ս էջ 389)։

Ա· Ա· կինը Սմբատ Սպարապետի, որդւոյ Աշոտ Մսակերի։

29· Աշոտ Դ· որդի Սմբատայ սպարապետի։ Ստեփաննոս Ասողիկ (էջ 106) այս շրջանի հայ իշխաններու յաջորդութիւնը կը նշանակէ այսպէս. «Իսկ ըստ իշխանացն կարգին (յաջորդէ) զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ՝ Աշոտ որդի նորա, որ Մսակերն կոչիւր՝ ամս Ի»։ Ասողիկ սխալ հասկցած է իւր աղբիւրը (Շապուհ պատմագի՞ր) եւ այսպէս խանգարած է Բագրատունի տան ճիւղագրութիւնը։ Իրեն հետեւած են Վարդան (էջ 82) եւ այլք, որոնց թուին մէջ նաեւ Մարկուարտ (16)։ Ուղիղ է որ Աշոտ յաջորդած է իշխանութեան մէջ «զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ», բայց յաջորդութեան իրաւունքովը չէ միանգամայն «որդի նորա», թէեւ է ստուգիւ որդի Սմբատայ սպարապետի որդւոյ Աշոտոյ»։ Ուստի յայտնապէս թիւրիմացութեան տեղի տուած է պատմագրին թէ Սմբատի Աշոտի որդի եւ թէ Աշոտի Սմբատի որդի ըլլալու զուգադիպութիւնը։ Այս անճշդութիւնը կը տեսնուի նաեւ անկէ, որ Աշոտի հայրը Սմբատ երբեք իշխան չէ եղած, այլ լոկ սպարապետ. մինչ Աշոտի որդին Սմբատ, ինչպէս տեսնուեցաւ Վարդանի յառաջբերութենէն, տարի մը գոնէ ճոխացած էր իշխանական տիտղոսով։ Կ'առաջարկեմ Ասողիկի տեղիքն կարդալ՝ «զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ (որդւոյ Սահակայ)՝ Աշոտ որդի Սմբատայ (սպարապետի) որդւոյ Աշոտոյ»։

Այս բացատրութեամբ իշխանութիւնը Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղէն անցաւ Վասակեան ճիւղին. իսկ Բագարատեանք (Աշոտի որդիք) քաշուեցան Հարաւային Հայաստան եւ գործեցին հոն իբրեւ մասնական իշխաններ։

Այս Աշոտ Ասողիկէն եւ Վարդանէն կ'անուանուի «Մսակեր»։ Արաբ մատենագիրն Աբու Ռուիթա Խաբիբ իբն Խադմա կը կոչէ զինքը «Աբուլ-Խաբբաս Ասուխա իբն Սինբատ պատրիկ Հայոց» (տես վարը), այսինքն ըստ հայկական հնչման՝ «Ապլաբաս Աշոտ որդի Սմբատայ իշխան Հայոց»։ Այս յորջորջումը հայ պատմագիրներու համաձայն կրած է ապա նաեւ իր որդին Սմբատ սպարապետ, «որ Ապլաբասն կոչեցաւ» (Ասողիկ, 106, Թովմ· Արծր· 173, Վարդան, 79)։

Աշոտ հաւանօրէն իր եղբօր Շապուհի հետ դեռ անչափահաս էր, երբ Հայոց սպարապետն Սմբատ որդի Աշոտոյ կը նահատակուէր 775, Ապրիլ 24ին Արձնիի կռուին մէջ։ Դարուն վերջերն սակայն երկու եղբարք աճած են արդէն եւ հետամուտ են նուաճումներու. Սպերէն կը ձգտին դէպի Արշարունիք եւ Շիրակ (հմմտ· Հանդ· Ամս· 1929, էջ 338—340)։

786ին ի Դերբենդ վախճանած էր վերջին Կամսարականն Ներսեհ՝ Արշարունիքի եւ Շիրակի տէրը։ 775էն ի վեր Բագրեւանդի տէրերը՝ Մամիկոնեանք հեռացած էին հրապարակէն. «եւ մին ի քերց նոցա (որդւոց Մուշեղայ Մամիկոնեանի † 775) ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն Իսմայելացւոյ՝ թիկունս առնելով զնա», այսինքն

փորձեց Ջահապի ուժով պաշտպանել Մամիկոնեաններու կալուածները ընդդէմ Բագրատունիներու, որոնք հզօր մրցակիցներն էին Մամիկոնեաններու։ Եւ որովհետեւ Շահրահատ Կամսարականի կինը՝ տիկին Շուշանիկ Մամիկոնեան էր եւ իր որդին Ներսեհ Կամսարական վախճանած էր անժառանգ († 786), ուստի Ջահապ կնոջ ժառանգութեան իրաւունքը կը տարածէր նաեւ Կամսարականներու հողերու վրայ եւ կը ջանար բռնադրաւել զանոնք։ Բայց Աշոտ եւ Շապուհ, որոնց մայրն նոյնպէս Մամիկոնեան էր (Ղեւ· 151)· նոյնպէս ժառանգներ հրապարակ ելան եւ թէ զէնքով եւ թէ դրամով աշխատեցան տիրանալ Արշարունիքի եւ Շիրակի, նաեւ Բագրեւանդի։ Ասողիկ (106) խօսելով Աշոտի մասին կը գրէ. «Սա գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց եւ զարքունիսն ի Կոգովտէ յԱրշարունիս փոխեաց»։ Նոյն միտքն աւելի մանրամասնօրէն կ'արտայայտէ Վարդան (էջ 76)· «Իսկ որդիքն Սմբատայ Աշոտ եւ Շապուհ հաւասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց։ Եւ զի Ջահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին յինքեանս Աշոտ եւ Շապուհ. եւ ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հանին զզօրսն Իսմայէլի (այսինքն Ջահապայ) որ անդ, եւ գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք եւ զգաւառն Տայոց։ Եւ այսպէս ըստ բախտին եղեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ (խմա՛ զԱնին Շիրակայ) եւ բնակեցուցանէ ի նմա զընդանիս իւր»։ Այս նուաճումները կը պատահին հաւանօրէն 806էն յառաջ։

Այս Աշոտն է, զոր կը յիշէ Յովհան· «Գայր եւ իշխանն Բագրեւանդեայ եւ Արշարունեաց Աշոտ, որդի Սմբատայ, ի վանքս (Թաթլոյ յԱրշարունիս) եւ տայ զՍնոտկոյս հաստատուն գրով եւ զՈսկոյն ի Վանդոյս, ի պէտս վարդապետացն որ զդրչութեան արուեստ ունէին, եւ զուրբ գիրսն յօրինէին, որք էին երեսուն եւ վեց վարդապետք» (Հայապատում, Բ· § 154)։ Տեսանք վերադոյն (Թ· 17) թէ նաեւ Աշոտի պապն Աշոտ պատրիկ առանձին խնամք տարած էր վանքիս։ Այս այցելութիւնը պատահած ըլլալու է 806էն յառաջ, այս ինքն նախ քան Աշոտի Հայոց իշխան կարգուիլը· ուստի այս միջոցին տիրացած էր արդէն Աշոտ՝ Բագրեւանդի եւ Արշարունիքի։

806ին, երբ Սմբատ Աշոտեան միամեայ իշխանութենէն ետքը ինկաւ պատերազմի դաշտի վրայ, փոխանորդութիւնն անցաւ Աշոտին։ Այս եղաւ անշուշտ համաձայն ամիրապետի կարգադրութեան։ Սմբատի եղբարք, ինչպէս կ'երեւայ, Աշոտի հետ համաձայնութեամբ հեռացան Կոգովտէն դէպի հարաւ, տիրանալու Տարօնի, Մարդպետականի, Անձաւացեաց երկրի։ Իսկ Աշոտ փոխադրեց իշխանութեան կեդրոնը յԱնի Շիրակայ, ուր կը գտնուէր արդէն իր նստոցը յառաջագոյն։

Աշոտի իշխանութեան հանելէն ետքը պատահեցան հաւանօրէն հետեւեալ դէպքերը։ Աղուանից բնակչութիւնը տժգոհութիւն յայտնեց թէ այլազգիներու անդադար յարձակումներու ենթարկուած են. Աշոտ փոխադրեց զանոնք Տայք (Վարդան, 77)։ Կռիւները Ջահապի տան հետ շարունակուեցան. կը գրէ այս մասին Վարդան, «բայց տունն Ջահապայ զօրացեալ ի Դուին, իբրեւ հինգ հազարաւ կամեցաւ գնալ ի Տարօն յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ. իսկ ողջախոհն այն եւ քաջն հաւատացեալ ել ընդդէմ նոցա՝ չմնացեալ հաւաքման զօրացն. եւ կոտորեաց ի նոցանէ զերեք հազարսն... եւ Շապուհ եղբայր նորա ասպատակեալ ի կողմանս Դունայ եւ առեալ աւար բազում դարձայր» (78)։ Կը դժուարիմ հաւատալ թէ Տարօն այս շրջանին Աշոտի իշխանութեան մէջ ըլլար. 806էն ետքը այս կողման տէրն էր Բագարատ Աշոտ Սահակեանի որդին։ Թերեւս Դարիւնքը ակնարկուած ըլլայ հոս «Տարօն» գրչութեամբ։

Ջահապի տան թշնամութիւնը Աշոտի դէմ չջախջախեցաւ այս մեծ պարտութեամբ։ Վարդան (էջ 79) կը պատմէ նաեւ թէ «Սեւադա ոմն ի տանէ Ջահապայ չորիւք հազարօք կռուեալ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ ի պատերազմին. եւ զկնի երկուց ամաց մեռաւ Աշոտ ի տան իւրում» (826)։

Աշոտի օրով հասաւ ի Հայս Թէոդորոս Աբիկուրայի թուղթը, զոր ուղարկած էր Թովմաս Երուսաղէմի հայրապետը ընդ մէջ 811—813 տարիներուն։ Թ· Աբիկուրա նաեւ անձամբ ներկայացած է Աշոտին։ Այս առթիւ թղթակցած է Աշոտ Abû Rûiṭa Chabib

© National Library of Armenia

ibn Chadma Տակրիտեցի ասորի վարդապե-
տին հետ: Վերջինէս հասած են մեզի երկու
թուղթ, ուղղուած առ պատրիկն Հայոց
Abûl-Chabbâs Asucha ibn Sinbat: Աշոտի փա-
փագն էր, որ ասորի համբաւաւոր վարդա-
պետն Հայաստան գայ եւ վիճէ Ապիկուրայի
հետ. բայց նա կ'ուղարկէ իր փոխարէն Նոնա
սարկաւագը: Այս Նոնան հաւանօրէն նոյն է
Նանա սարկաւագին հետ, որ ինչպէս Դիոնե-
սիոս Թել-Մահրեցւոյ մէկ հատուածէն կ'ի-
մանանք, եկաւ Հայաստան վիճելու Ապիկու-
րայի հետ եւ «զԱշոտ եւ անոր որդիներն[9] եւ
անոնց ձեռքով բոլոր հայերը» զգուշացուց
Ապիկուրայի վարդապետութեան առջեւ[10]:

Աշոտի «որդիներէն» ծանօթ է մեզի յա-
նուանէ միայն Սմբատ:

Աշոտի մահէն յետոյ իշխանութիւնը ան-
ցաւ Բագարատի, Աշոտ Սահակեանի որդ-
ւոյն:

30· Շապուհ որդի Սմբատայ եղբայր
Աշոտոյ: Իր խնդրանօք գրեց Ղեւոնդ երէց
իւր Պատմութիւնը: Շապուհ կը յիշուի
պատմութեան մէջ միշտ առընթեր իր եղբօր
Աշոտի: Նա ինկաւ կռուի դաշտի վրայ 824ին:
Իր մահէն յետոյ «խնամէր (Սմբատ սպարա-
պետ) զմնացեալ որբան՝ զորդիսն Շապհոյ,
բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս»
(Վարդան, 79): Շապուհի որդիներէն անու-
նով ծանօթ է մեզի միայն Աշոտ (Ասողիկ,
144): Իր մասին հմմտ. Հանդ. Ամս.
1929, էջ 339:

31· Սմբատ որդի Աշոտոյ, սպարապետ
Հայոց: Երբ կը վախճանէր յԱնի Աշոտ
պատրիկ, իր որդին Սմբատ կը գտնէր ի
Սամարա պատանդ. այս մասին կը գրէ Ասո-
ղիկ (106). Սա էր ի մանկութեան պատանդ
ի Սամարայ ի դրան արքունեացն յաւուրս
Ռաշտին Հարունայ (786—809). եւ ապա ար-
ձակեալ յՄ ՀԵ (826) թուականին՝ եկն ի Հայս
եւ շինեաց ձեռակերտ մի յԱրշարունեաց
գաւառին եւ անուանեաց Ագրձկոյս»: Ուստի
վերադարձն տեղի ունեցած է ճիշդ իւր հօրը
մահուընէն ետքը: Ուղիղ չեն Ասողիկի տո-
ղերը երբ կը գրէ թէ «զկնի սորա (Աշոտոյ
հօր իւրոյ՝ պայազատեաց զիշխանութիւնն)
Սմբատ որդի նորին, որ Աբլաբասն կոչեցաւ՝
ամս Լ»: Վասն զի մինչեւ 851 Սմբատ պար-
զապէս սպարապետ էր: Հայաստանի իշխան
անուանուած էր Աշոտէն ետքը Բագարատ,
Աշոտ Սահակեանի որդին, Տարօնի տէրը,
որ սկսեալ այս թուականէն (826) կը կոչուէր
«իշխանաց իշխան». հմմտ. Յովհ. Դրաս-
խանակերտցի, էջ 115 (տպ. Տփ.). «եւ
վասն զի ի ժամանակին (840) Բագարատ
Բագրատունի հրամանատար եւ իշխան իշ-
խանացս Հայոց գտանէր առ նմա» (առ Կա-
թողիկոսին Յովհաննու Ովայեցւոյ): Այս
շրջանին Սմբատ կը ներկայանայ «մեծ սպա-
րապետ» (անդ 116): Այսպէս նաեւ Թովմա
Արծրունի (էջ 107), խօսելով 850 դէպքերու
մասին կը գրէ. «իշխան Տարօնոյ Բագա-
րատ, վասն զի ունէր յայնժամ զգլխաւո-
րութիւն բարձակցութիւն իշխանաց Հայոց,
որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց»: Միայն
851էն յետոյ, երբ Բագարատ գերի տարուե-
ցաւ Սամարայ, կարճ ժամանակով կ'երեւայ
թէ կարգուեցաւ Սմբատ իշխան Հայոց:

Ի սկզբան, երբ վերադարձաւ Սմբատ
Հայաստան, տէր եղաւ միայն հայրենի կա-
լուածներուն: Քիչ յետոյ «խաղաղութիւն ա-
րարեալ ընդ Սեւադայի՝ առնու ի նմանէ
զպատիւ հայրենի ասպարապետութեան»
(Վարդան 79). «հայրենի» այսինքն իւր պա-
պին՝ Սմբատ սպարապետի սեպհական տիտ-
ղոսը. որ ապա փոխանցած էր Բագարատի
(† 786) եւ այնուհետեւ դադրած. գոնէ
մինչեւ 826 չի յիշուիր պատմութեան մէջ
հայ բանակի սպարապետութեան տիտղոսը:
Սեւադայ խնամացած էր Բագրատունի տան
եւ կ'երեւայ թէ այս ճանապարհով սեպհա-
կանած էր «ասպարապետութեան պատիւը»:
Այս պարագայի լուսաբանութեան կրնան
ծառայել Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ տո-
ղերս (էջ 113). «Իսկ Սեւադայ ոմն ի պար-
սիկ տոհմէ, որ առեալ էր իւր կին զԱրոու-
սեակ ի Բագրատունի տանէ եւ ի ձեռն այնո-
րիկ գլոլով մասն երկրիս բռնակալեալ սեպ-
հականաբար իմն տիրէր»: Շնորհիւ այս դաշ-
նակցութեան Սեւադայի Հօլ ոստիկանի դէմ
մղած պատերազմին մասնակցած էին նաեւ
«մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ եւ Սահակ
Սիւնեաց տէր» (անդ, 114): Որովհետեւ

Իսա ա. ո. Մուհամեդի ո. արու Խալիտի
Հաւլ 811—826 տարիներուն գտնուած է
Հայաստան, կը կարծէ Մարկուարտ թէ այս
պատերազմը տեղի ունեցած է 825/826ին:
Այս դէպքին պէտք է Սեւադայի հետ կնքուած
խաղաղութիւնն եւ սպարապետութեան ստա-
ցումն ալ 825/826ին դնել:

Այս քոյլը Սմբատի հեռատեսութեան
մէկ առհաւատչեան է: Ջանաց Սմբատ նաեւ
Բագրատունի միւս իշխանական տուներու
հետ ստեղծել ներքին կապ: Այս վախճանաւ
առաւ իրեն կնութեան Դաւիթ Բագրատուն-
ւոյ քոյրը, Աշոտ Սահակեանի դուստրը: Այս
ամուսնութենէն ծնած մէկ աղջիկը տուաւ
ապա Կղարջքի Բագրատունիներէն՝ Բագա-
րատին, ինչպէս կը վկայէ Վարդան (79).
«եւ ամուսնացեալ (Սմբատ) ընդ քեռն Դաւ-
թի՝ ծնանի երկուս որդիս՝ զԱշոտ եւ զՇա-
պուհ. որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն
Բագարատայ որդւոյ Աշոտի Կիւրապաղատի»,
ուստի ութերորդ ազգականութեան գծի
վրայ:

851ին Յուսեփ որդի Ապուսեթի կալա-
նաւորեց եւ Սամարա ուղարկեց զԲագարատ
իշխանաց իշխանն եւ Տարօնի տէրը. իրեն
հետ նաեւ «զամենայն ազգատոհմն նորա ի
տանէ Բագրատունեաց» եւ Արծրունեաց
տէրը Աշոտ, Բագարատի քեռորդին (Թովմ.
118):

855ին Բագարատի բախտին բախտակից
եղաւ նաեւ «տէր Սմբատ սպարապետ
Հայոց». Բուղայ զօրավարն ուրիշ նախարար-
ներու հետ Սամարա խաղացուց նաեւ
զՍմբատ (Թովմ. 191, Աս. 107), ուր եւ
վախճանեցաւ «վասն Քրիստոսի խոստովա-
նութեանն» (Ասողիկ, 110. Թովմ. Արծր.,
202):

Սմբատի որդիներէն կը յիշուին՝ Աշոտ,
Շապուհ եւ Աբաս (Վարդան, 79. Թովմ.
Արծր., 218, 222): Ինձ կը թուի թէ ուղիղ
չէ Մարկուարտ, երբ յեցած Թովմաս Ար-
ծրունւոյ մութ խօսքերուն վրայ՝ Սմբատ
սպարապետի որդիներու թուին մէջ կը յիշէ
նաեւ Մուշեղ եւ Սմբատ Մոկաց իշխեցող-
ներու անունները:

32· Աշոտ որդի Սմբատայ սպարապետի,
իշխանաց իշխան (855—886) եւ թագաւոր
Հայոց (886—890). Ասողիկ 109—110:

Աշոտի որդիներն են՝ Սահակ, Շապուհ,
Սմբատ թագաւոր, Դաւիթ, Սոփի, Մա-
րիամ (կինն Վասակ Գաբուռի Սիւնեաց
տեառն), Ա. Ա. կինն Գրիգոր Դերենիկի:

33· Շապուհ որդի Սմբատայ սպարա-
պետի: Մ. § 27:

34· Աբաս որդի Սմբատայ սպարապետ
Հայոց: Կը գրէ Թովմաս Արծրունի (էջ
221/222). «բայց իշխանաց իշխանն Աշոտ...
ետ հրաման... առնն կոչելի եղբօր իւրոյ
Աբասայ Հայոց սպարապետի, վառել պնդա-
կազմ պատրաստութեամբ»: Կը յիշէ զինքը
նաեւ Ասողիկ (էջ 110). «իսկ մանուկն Աբաս
սպարապետն Հայոց... ելեալ ի Կաղզուան
աւանէ ԽՌ արամբք ամենայն Հայոց զօրուն»
կը խորտակէ Շահապի բանակը յԱրշարու-
նիս: Աւելի երկար կը պատմէ Աբասի մասին
Յովհաննէս Դրասխանակերտցի. «բայց զմեծ
սպարապետութիւնն Հայոց տայ Աշոտ եղբօր
իւրում Աբասայ, որ էր այր քաջանձնեայ եւ
թիկնաւէտ, առոյգանձն եւ գեղեցիկ հասա-
կաւ, կորովի եւ աջողակ ի պատերազմունս.
որ եւ աջակցեալ իսկ եղբօր իւրում Աշոտոյ,
զամենեսեան հնազանդէր ընդ լծով ծառայու-
թեան. ի բազում կողմանս բազում անգամ
արութիւն ցուցեալ եւ հռչակաւոր եւ հոյա-
կապ ի մէջ բազմաց երեւեալ» (էջ 135):
Աշոտի մահէն ետքը Աբաս «յինքն զթագա-
ւորութիւնն հնարէր նուաճել» (անդ, 144).
եւ այս պատճառաւ բախում ունեցաւ եղբօր-
որդւոյն Սմբատի հետ. բայց ի վերջոյ ստի-
պուեցաւ տեղի տալ (անդ, 145—147):

Աբաս սպարապետի հրամանաւ թարգ-
մանուած է Նանա Ասորւոյ Մեկնութիւնն
Յովհաննու Աւետարանին: Այս մասին պիտի
խօսիմ առանձին յօդուածով[11]:

Հիմնուած այս տուեալներու վրայ կը
ներկայացնեմ Բագրատունեաց տոհմածառը
հետեւեալ պատկերի մէջ:

---

[9] Թերեւս աւելի ճիշդ «եւ անոր ազգակից Աշոտ (Սահակեան) իշխանի որդիները»: Խօսքը առանց տարակոյսի Բագարատի եւ իւր եղբայրներու մասին է: Նանայի հանդիպումը Բագարատի հետ տեղի ունեցաւ բատ ամենայն հաւանականութեան Տարօնի մէջ:

[10] Այս խնդիրներու մասին մանրամասնութիւններ տես իմ Մատենագրական հետազօտութիւններ. Ա. Վիեննա 1922, էջ 118—126 եւն: Բագրատունեաց ճիւղագրութեան համար առաջնորդ առած էի հոն ինձ Մարկուարտի աշխատութիւնը, որ հանած էր զիս ու-
ղիղ ճանապարհէն:

[11] Այս տողերը արդէն գրուած եւ տպարան
յանձնուած էին, երբ լոյս տեսաւ Caucasica թեր-
թին մէջ (Fasc. 6, Մաս 2, էջ 10—77, Leipzig 1930)
Ուսուցչապետ Մարկուարտի մէկ նոր յօդուան այս
նիւթիս շուրջ, Die Genealogie der Bagra-
diten und das Zeitalter des Mar Abas
und Ps. Moses Xorenacʻi. «Բագրատունեաց
ճիւղագրութիւնը եւ Մար Աբասայ ու կեղծ Մովսէս
Խորենացւոյ ժամանակը»: Պարագաներու բերմամբ
չկրցայ այլ եւս նկատի առնել Մարկուարտի այս
քննութիւնը: «Հանդ. Ամս.»ի խմբագրութիւնը մտա-
դիր է այդ յօդուածը իր շահեկանութեան համար ամ-
բողջութեամբ ներկայացնել ընթերցողներուն:

ԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Библиотека ՀՍՍՌ-Арм ССР

© National Library of Armenia

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

(450—850)

Տիրոց Ա․ 450 (1)

Սահակ Ա․ ասպետ 480 (2)

Սպանդիատ ասպետ 506 (3)

Վարազ-Տիրոց Բ․ (4)

Աշոտ ասպետ Ա․ 554 (5)

Պապ 601 (6)

Սմբատ Ա․ Վրկան մարզպան (7)

Վարազ-Տիրոց Գ․ ասպետ (8) — Վարազ-Սահակ Բ․ (10))

Սմբատ Բ․ ասպետ (9) — Սմբատ Գ․ (11)

Աշոտ Բ․ պատրիկ (12) — Վարազ-Տիրոց Գ․ (13)

Սմբատ Դ․ (16) Վասակ Ա․ (16) Բագարատ Ա․ (16) Սմբատ Ե․ կիւրապաղատ (14) Աշոտ Գ․ (15)

Աշոտ Դ․ պատրիկ (17) Սահակ Գ․ (18)

Սմբատ Զ․ սպարապետ (19) Վասակ Բ․ (20) Բագարատ Բ․ (21) Աշոտ Ե․ տէր Խլաթի (23)

Սահակ Դ․ (22)

Աշոտ Զ․ Մսակեր (29) Շապուհ Ա․ (30)

Աշոտ ասպ-հիւպատ Ա․ Ա․

Շապուհ Բ․ պատմագիր Ատրներսեհ

Աշոտ կիւրապաղատ

սպարապետ (31)

Սմբատ Ը․ Բագարատ

Դաւիթ

Աշոտ Է․ Թագաւոր (32) Շապուհ Գ․ (33) Աբաս սպարապետ (34)

Սմբատ պատրիկ (24) Դաւիթ (25) Բագարատ Գ․ պատրիկ (26) († Ա․ Ա․ դուստր Աշոտոյ) Սահակ Ե․ (27) Ա․ Ա․ Մուշեղ (28) Հռիփսիմէ (կին Համա-զասպայ Արծրունւոյ) Ա․ Ա․ դուստր (կին Ջուրայի) Ա․ Ա․ դուստր (կին Սմբատայ)

Աշոտ Ը․ կիւրապաղատ Դաւիթ Ա․ Ա․

Հ․ Ն․ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Երեմիայի Կենսագրութեան (էջ 136—190) լրացուցիչ մաս կը կազմեն այն տեղեկութիւնները, որոնցմէ մեծ մաս մը աղբերաբար յղած է ինծ՝ Երուսաղէմէն Գերապատիւ Տ․ Մեսրոպ Եպ․ Նշանեան, քաղելով անոր «Ինքնագիր Օրագրութենէն [1]», որ կը պահուի Ս․ Յակոբեանց գրատունը, եւ մէկ մասն ալ գտած եմ ես Երեմիա Չէլէպիի «Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլէպի» անուն ձեռագիր աշխատութեան մէջ, ուրկէ օրինակ մը ունիմ քովս [2]։

Երեմիայի ծննդեան մասին գրած եմ (էջ 139—140), թէ 1637 Թուականին է այն, առանց սակայն ըսելու՝ թէ ո՞ր ամսին մէջ։

Այս մասին Մեսրոպ Սրբազան Երեմիայի Օրագրութենէն կը քաղէ հետեւեալը, որ իմ նշանակած Թուականս ճշդելով հանդերձ, կը յայտնէ եւ ամիսը․

«Ռճե (1656) Մայիս 13։ Օրս զծթ․ տարին լցի եւ ի ի․ տարին մտայ, այլ այս չէ՛ բին լցի եւ ի Ի․ տարին մտայ, այլ այս չէ՛ պարծանք՝ թէ կու մեծանամք, այլ այն լիպարծանք՝ որ բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնին զմիտս եւ զսիրտս մեր փոխեմք ի բարին եւ ի նոր առաքինութիւնն մտանեմք, որպէս որ զհին տարին լցաք եւ ի նորն մտաք»։ Ուրեմն Երեմիայի ծննդեան ճիշդ ժամանակն է՝ 1637 Մայիս 13, շաբաթ, կամ ըստ Նոր Տօմարի՝ 1637 Մայիս 22, Երկուշաբթի։

էջ 139․ Երեմիայի համար ըսած եմ թէ «որդի խահանայի» էր եւ եղբայր խահանաբու»․ սխալ է պարբերութեանս վերջին մասը․ ունեցած է միայն մէկ քահանայ Եղբայր, որ էր Տէր Կոմիտաս ապա նահատակ [3]։

էջ 140․ Մարտիրոս Քահանային զաւակներուն Երրորդին անունը ո՛չ թէ Մարտիրոս էր՝ ինչպէս գրած եմ, այլ Գէորգ ըստ վերոյիշեալ Ինքնագիր Օրագրութեան Երեմիա Չէլէպիի։

Նոյն էջին մէջ դարձեալ ըսած եմ թէ Տէր Մարտիրոս կը քահանայագործէր Սամաթիոյ Ս․ Գէորգ Եկեղեցին․ բայց Օրագրութեան մէջէն կ'ուսանինք թէ Վլանկայի Ս․ Սարգիս Եկեղեցիին քահանան եղած է նա։

էջ 140․ Երեմիա Չէլէպիի համար Հ․ Ս․ Ալքերեանցի հետեւելով գրած եմ թէ Սարկաւագ եղած է, մինչդեռ ձեռքս հասած նոր տեղեկութեամբ, կը տեսնեմ թէ նա միայն դպիր կամ կիսասարկաւագ եղած է։ Թէեւ Աւագ Սարկաւագ օրհնուելու խօսք մը անցած է, բայց կատարուած չէ՛ այն, ինչպէս կը յայտնէ Երեմիա իր Օրագրութեանց մէջ, սապէս՝

«Ռճե (1656) Ապրիլ 12 Շաբաթ օրս Եղիազար [4] սուէր տէր-վարդապետն (Եղիազար) [4] սուէր տէր-

---

[1] Իմ մասնաւոր շնորհակալութիւններս երախտապարտ զգացումներով կը յայտնեմ հոս Գեր․ Տ․ Մեսրոպ Եպ․ Նշանեանի, ինծ յղած մեծարժէք տեղեկութիւններուն համար, որոնցմով կրցայ Երեմիայի կենսագրութենէ մութ մնացած կէտերը լուսաբանել եւ ճշդել։

Երեմիայի Ինքնագիր Օրագրութիւնը շա՛տ կարեւոր գործ մ'է, Մեսրոպ Սրբազան պիտի հրատարակէ զայն, ինչպէս խոստացած է ինք․ առ այժմ անոր մասին կը գրէր ինծ հետեւեալը։

«Ինքնագիր Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպւոյ․ Թուղթ՝ 373։ Մեծութիւն՝ 15 × 10 × 5,5 սնտմ․։ Կազմ՝ Գրութիւն՝ միասիւն 11 × 7։ Գիր՝ նոտր։ Կազմ՝ Թուղթ։ Հանգամանք՝ շատ կաշի։ Նիւթ՝ բամպակեայ թուղթ։ Հանգամանք՝ շատ գործածուելէն կազմը հինցած եւ թուլցած եւ կազմէն կորուելուն պատճառաւ գրելու ժամանակ եզերքներէն լուսանցքներուն մէջ գրուած քովլի, վերեւի եւ ստորին լուսանցքներուն մէջ գրուած կարճ նուած բազմաթիւ ծանօթագրութեանց եւ յաւելուածներու մասերը միասին կորուած։ Պարունակութիւնն է՝ Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի՝ սկսեալ ՌՂԷ (= 1648) յունիս 11—ՌՃԺԲ (= 1663) նոյեմբ․ 11․ յորում նոյն ինքն Հեղինակին ձեռքով օրը օրին արձանագրուած են 15 տարուան եւ 6 ամսուան, քաղաքական, ազգային, ընտանեկան եւ մասնաւոր դէպքերը, մերթ համառօտ ու ամփոփ եւ մերթ՝ բաւականին ընդարձակ։ Կ'երեւի թէ Օրագրութիւնը ունեցած է իր շարունակութիւնը, բայց վերջին մասը ինկած ու կորուած է։ Վերջին երեք տարիները՝ 1661—1663 տետրակները եւս առաջ անկանոն են եւ պակասներ ունին։» Մասնաւոր յիշատակութեամբ եւ կցուած խառն ի խուռն գրուած են եւ պակասներ ունին։» Մեսրոպ Սրբազան կ'ենթադրեմ թէ Վենետիկի Պատրիարքական Մատենադարանը պահուած Չէլէպիի Տարեգրական Պատմութեան ազբիւրը եւ հիմն եղած է այս Օրագրութիւնը, որովհետեւ ձեր առաջ բերած կտորները մեծ նմանութիւն ունին սորա հետ (զոր օրինակ էջերէն Զամչեանի Տարեգրութենէն, կամ Թագումը), մանաւանդ Զամչեանի Տարեգրութեան կարգի, որ քաղուած են յիշեալ Տարեգրութեան մեր Օրագրութենէն միայն։» Նամակ գրեթէ բառ առ բառ կ'ընթանան մեր Օրագրութեան ոճի անհնչան փոփոխութեամբ միայն։» Նամակ տե՛ս, ոճի անհնչան փոփոխութեամբ Մեսրոպ Եպ․ Նշանեանի։

[2] Այս վիպասանութենէն օրինակ մը ունի՝ վեհետիկի Մխիթարեան՝ Հ․ Եփրեմ Ծ․ Վ․ Ալպոեան, որ Կ․ Պոլիս գտնուած միջոցին, սիրով յանձնեց ինծ զայն բաղդատելու համար իմ ունեցածիս հետ։

[3] Որ 1929 Ապրիլ 21ին Հռոմայ Սրբազան Քահանայապետին մեծահանդէս օրհնութեամբը արժանացաւ «Երանութեան», իբր Հայ Սուրբ։

Երեմիա Չէլէպի, նահատակ եղբօրը ծնունդը, Օրագրութեանը մէջ նշանակած է եղեր սապէս․

«Ռճե (= 1656) Ապրիլ 22 ԳՇ․ (= 1 Մայիս 1656, ըստ Նոր Տօմարի)։ Եւ ի գիշերիս յորում հաւն մօտ էր խօսելոյ, ծնաւ մայրն իմ զԿումիտաս․ յետ կէս մասի՝ աւելի կամ պակաս հաւն խօսեցաւ առաջին։ Առաւօտու կիրակի Ապրիլ 27 ի մեր ժամն զնացաք եւ կնքեցին զորդն մեր Կումիտաս անուանել»։

[4] Այնթապցի Եղիազարը։

ՀՍԽՀ Պետ․ Գրադարան ГСС Библиотека ЗСФСР-Арм ССР им. А. Мясникяна

© National Library of Armenia